

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології, етнології та всесвітньої історії

К в а л і ф і к а ц і й н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Правління Ногая у Північно-Західному Причорномор'ї: владні структури та зовнішня політика»

**«The reign of Nogai in the Northwestern Black Sea region:
the structures of power and the foreign policy»**

Виконав: здобувач денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Сидоров Гліб Володимирович

Керівник к.і.н., доц. Луговий О. М. _____

Рецензент к.і.н., ст.н.с. Янов Д. М.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2022 р.

Захищено на засіданні ЕК № 4

протокол № ____ від _____ 2022 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувачка кафедри

Голова ЕК

(підпис) Сминтина Олена
(прізвище, ім'я)

(підпис) Сминтина Олена
(прізвище, ім'я)

Одеса 2022

Зміст

Вступ	4
Розділ 1. Джерела та історіографія	8
1.1 Джерела для вивчення періоду правління Ногая у Північно-Західному Причорномор'ї.....	8
1.1.1 Джерела мусульманського походження.....	9
1.1.2 Джерела християнського походження.	15
1.1.3 Відомості мандрівників.	22
1.2 Історіографія	24
Розділ 2. Перші згадки про Ногая. Початок політичної кар'єри	28
2.1 Генеалогія Ногая.....	28
2.2 Участь Ногай у Західному поході Бурундая 1259-60 рр.	30
2.3 Участь Ногая у Кавказькій компанії проти Хулагуїдів 1260-ті рр... 33	33
2.4 Прибуття Ногая до Північно-Західного Причорномор'я та участі у візантійському поході 1265р.....	43
Розділ 3. Розквіт і набуття впливу в Золотій Орді та Східній Європі (1270-ті - сер. 1280-их рр.)	52
3.1 Особливості політики Ногая в внутрішніх справах Золотої Орди за правління Менгу-Тимура та Туда-Менгу.....	52
3.2 Стосунки Ногая з Руськими державами.....	53
3.2.1 Галицько-Волинська Русь.....	54
3.2.2 Вплив Ногая у внутрішній політиці при Туда-Менгу. «Справа баскака Ахмата».....	56
3.3 Зовнішня політика Ногая за правління Менгу-Тимура та Туда-Менгу	59
3.3.1 Дипломатичні відносини Ногая з Єгиптом та Візантією.	60
3.3.2 Безпосереднє втручання Ногая у політику європейських країни.	65

Розділ 4. Пік та занепад політичної кар’єри Ногая. (1285/1287 - 1299/1300 рр.).....	71
4.1 Політика Ногая при Телебузі (1285/7 - 1291). Конфлікт Ногая та Телебуги та передача влади до Тохти.....	72
4.1.1 Походи Ногая та Телебуги в Європу і початок протистояння між ними.....	74
4.1.2 Заколот проти Телебуги. Передача влади до Тохти.	80
4.2 Політика Ногая за хана Тохту.	82
4.3 Доля нащадків Ногая.....	87
Розділ 5. Постать Ногая та особливості політичного устрою.	89
5.1. Територіальні кордони улусу Ногая.	89
5.2 Внутрішня політика, економіка і торгівля улусу Ногая.....	95
5.3 Характеристика особистості Ногая та його правління у джерелах..	98
5.4 Статус Ногая у Золотій Орді та державний апарат.....	101
Висновки.....	108
Джерела	112
Література	113
Додатки	113

Вступ

Актуальність теми. Сучасні події в історії незалежної України зумовили вибух інтересу до усіх етапів української історії. Якщо в українській історіографії вже утвердились традиції наукового висвітлення подій античності та Русі-України, то вже інша ситуація спостерігається щодо вивчення історії другої половини XIII - XIV ст., коли українські терени знаходились частково під впливом, частково в безпосередньому підпорядкуванні Золотої Орди. Цей період є унікальним, бо вперше території сучасної України потрапили під зверхність держави інших, східних цивілізаційних та політичних традицій, які були поширенні майже на всю територію Азії, разом із Китаєм. Тому потрібно сказати, що дослідження теми є важливим не тільки в контексті української історії, але і загально-світової. Особливо важливою дана тема є для дослідження регіональної історії, подій та взаємодій культур, народів та держав, що перебували, або зазнавали впливів з території між Дунаєм та Південним Бугом. Ногай був персоною, що акумулював владні, культурні і економічні структури та аспекти життя, а також провадив зовнішню політику у регіоні і досліджуючи його правління можна прийти до висновків, щодо характеру цих взаємодій, впливу Ногая у внутрішній і зовнішній політиці, зокрема з Галицько-Волинською державою та з народами, що населяли Бесарабію та Добруджу. Крім того, тема важлива для відтворенням міжнародних подій на території Східної Європи з середини XIII - до поч. XIV ст., а також в регіоні Близького Сходу. Також тематика дає змогу розкрити не тільки особливості правління самого Ногая, але і адміністративну структуру, особливості державної політики Золотої Орди, так і Монгольських держав загалом.

Слід зазначити, що аспекти даної теми дослідженні в більшості російськими і, як це буде показано в роботі, досліджена не детально, має не малу кількість помилок та, у результаті, сильно спрощена і хибні наративи розповсюджуються на дослідження істориків по всьому світу. Я переконаний, що така ситуа-

ція спостерігається не тільки у даній тематиці і тому вбачаю актуальним переглядати подібні малодосліджені питання, задля перешкоджанню розповсюдження історичної думки, що базується на помилках, заангажованості, а інколи і відвертій пропаганді.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі джерельної бази та здобутків вітчизняних і закордонних історіографічних напрацювань представити комплексний аналіз правління хана Ногая, його зовнішньо-політичної політики та владних структур.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань:

- Окреслити, систематизувати та класифікувати джерельну базу та з'ясувати стан історіографічного доробку;
- Висвітлити появу Ногая в історичних джерелах і появу його політичної кар'єри
- Висвітлити внутрішню та зовнішню політику Ногая в Золотій Орді у період правління Менгу-Тимура та Туда-Менгу (кін. 1260-их - сер. 1280-их рр.)
- Висвітлити внутрішню та зовнішню політику Ногая в Золотій Орді та його нащадків у період правління Телебуги та Тохти (кін. 1280 - поч. XIV ст.)
- Оцінити роль, місце і статус Ногая в історії західних володінь Джучидів та його владні структури на землях особисто йому підпорядкованих - улусі Ногая.

Об'єктом дослідження є історія Північного Причорномор'я часів правління Ногая. **Предметом** дослідження є історичний портрет Ногая, його політика та владні структури Західного улусу Золотої Орди.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період із 1258 - 1301 рр. Нижня межа пов'язана з першою згадкою імені Ногая у руських літописах, які описували похід Бурундая на південно-західну Русь; верхня визначається

останніми згадками про синів Ногая, котрі намагалися боротися за спадкові землі свого батька.

Територіальні рамки локалізується як землями підконтрольними Ногаю в Золотій Орді, а саме Північно-Західне Причорномор'я, так і усією територією Золотої Орди та інших держав на котрі розповсюджувався вплив Ногая, зокрема це землі Східної Європи, Балкани, Руські князівства та Близький Схід (Єгипет та Іран).

Робота була зроблена на **принципах історизму і об'єктивності**. Використання принципу **репрезентативності** дало змогу ефективно використати як основні, так і другорядні та малоінформативні свідчення. Серед загальнонаукових методів пізнання у роботі чинне місце посідають **методи індукції і дедукції, синтезу та аналізу**. Їхнє використання дало змогу накопичити необхідний емпіричний матеріал та забезпечити обґрунтування теоретичних положень висунутими під час дослідження. **Методологічною основою** роботи становить поєднання емпіричних та теоретичних методів пізнання. Основою теоретичних методів становить **історико-генетичний (ретроспективний) та комплексний підхід**. Встановлення головних проблем порушених у роботі відбувалось за допомогою **методу модулювання**. Для вивчення джерельної бази було використано **джерелознавчий та системний методи, а також метод контент-аналізу**. Для аналізу послідовності подій в кар'єрі хана використані **хронологічний метод, а також методи періодизації та типологізації**. **Порівняльно-історичний і історико-типологічний методи** встали в нагоді для дослідження впливу Ногая в Європі та Золотій Орді. **Термінологічний та структурно-системний методи** були корисними для встановлення статусу Ногая у Золотій Орді та дослідження таких термінів як темник, хан, беклярбек. **Методом сходження від абстрактного до конкретного** було дослі-

джено адміністративний устрій улусу Ногая на прикладах Золотої Орди та інших улусів Монгольської держави. Для підбиття підсумків в окремих питаннях та в усьому дослідженні було використано **метод узагальнення**.

Структура роботи. Дана робота була поділена на п'ять частин, із яких перша приділяє увагу дослідженню джерельної бази та історіографії. В розділах з другого по четвертий викладено віхи політичної кар'єри Ногая, поділені на основі його внутрішньо-політичного та зовнішньо-політичного впливів та фігурування у джерелах. В п'ятому розділі досліджено особливості постаті Ногая та його статусу, а також розкриття територіальних кордонів та економічного розвитку улусу Ногая.

Висновки

У **висновках** сформульовані загальні результати дослідження, що виноситься на захист.

- Було проаналізовано стан джерельної та історіографічної бази дослідження. Джерельна база, хоч і не мала, не відповідає на всі поставлені їй запитання з тематики. Вона не рівномірно подає інформацію про Ногая. Мусульманські джерела приділяють основну увагу війні Золотої Орди та Ільханату на Кавказі 1260-их рр., а також подіям в Золотій Орді починаючи з воцаріння Телебути до занепаду нащадків Ногая. В проміжку з'являються свідчення про зовнішньополітичну діяльність Ногая, зокрема листування та обмін дипломатичними місіями з Єгиптом. Джерела християнської традиції дають інформацію про Ногая в контексті історії країн авторів, тому вони є дуже важливими для вивчення міжнародної діяльності Ногая, особливо в період 1270 і 1290 рр. Таким чином джерела хронологічно замінюють і доповнюють один одного. Особливістю історіографії є те, що детальних досліджень Ногая наразі вкрай мало. Зазвичай діяльність хана висвітлюються в контексті вивчення інших тем. Не дивлячись на це, через малу джерельну базу, історикам вдається описати основні віхи політичної кар'єри Ногая, проте не дуже детально і якісно, тому основні історичні дослідження з теми, що цитуються абсолютною більшістю дослідників, маю чимало помилок і неточностей та потребують кропіткої перевірки.
- Висвітлено появу Ногая у джерелах та початок його політичної кар'єри. Було проаналізовано, що участь Ногая у каральному поході Бурундая є помилкою більш пізніших джерел, хан не приймав в ньому участь. Темник вперше з'являється в ролі командуючого військами хана Берке у війні проти Ільханату у результаті якої отримує міжнародний авторитет і славу, а після неї опиняється на землях Північно-Західного Причорномор'я. Не дивлячись на думку багатьох дослідників, що Ногай приймав участь у

поході на Візантії в 1265 р. і вже мав вплив у регіоні, ми вважаємо, через відсутність інформації в джерелах, що Ногай не брав в ньому участь і прибув на свої нові землі в кінці 1260-их – поч. 1270-их рр. за наказом керівництва після закінчення військових дій на Кавказі.

- Висвітлено внутрішню та зовнішню політику Ногая в Золотій Орді у період правління Менгу-Тимура та Туда-Менгу (кін. 1260-их – сер. 1280-их рр.). Емір поширював свій вплив на території Балкан, зокрема на території Болгарії, Валахії та Угорщини, котрі постійно потерпали від грабіжницьких походів. Ногай також заводить дипломатичні стосунки з Мамелюкським султанатом та одружується на доньці Візантійського імператора Михаїла VIII, утворюючи з ним регіональний союз про Болгарського царства. Ногай не проводить територіальну експансію, а скоріше утворював мережу залежних володарів та даників, роблячи їх залежними від Золотої Орди та себе та збагачуючись економічно. В той же час його авторитет в середині Золотої Орди збільшується і на час правління Туда-Менгу він стає одним з найвпливовіших персон в державі. Не дивлячись на це джерела не показують, що Ногай якимось протиставився владі Сараю та проводив повністю незалежну політику чи контролював діяльність хана.
- Висвітлено внутрішню та зовнішню політику Ногая в Золотій Орді та його нащадків у період правління Телебуги та Тохти (кін. 1280 – поч. XIV ст.). Ногай, за наказом Телебуги, приймає з ним участь у двох походах на Польщу. Під час першого хан втрачає у горах усе своє військо і запідозрює виним у цій біді Ногая. Стосунки між ханом та беклярбеком значно погіршуються, що у результаті призводить до заколоту і передачі Ногаєм влади до Тохти. Не дивлячись на те, що Ногай мав суперечки з Телебугою, в джерелах не помітно, щоб він не виконував накази великого хана аж до самого заколоту. Нами зроблений висновок, що саме Тохта згадується в джерелах як єдиний хан, що був поставлений Ногаєм на трон Золотої

Орди. Беклярбек, маючи контроль над ханом, здійснює руками Тохти репресії проти супротивників в еліті Золотої Орди. З часом Тохта не зміг миритися з зверхністю та неповагою Ногая. Приводом до війни стала родинна суперечка та непокора Ногая у видачі емірів Тохті. У результаті першої битви 1298 р. великий хан зазнає поразку, що призводить до фактичної незалежності Ногая і його улусу. Це також підтверджується появою у Ногая чеканки монет з його іменем, а також підпорядкування своїй родині території Криму та інших земель правого крила Золотої Орди. Емірам не сподобався розподіл їх земель серед синів Ногая і вони переходять на сторону Тохти, котрий через 2 роки, оновивши сили, виграє у Ногая другу велику битву в цій війні, в якій Ногай і помирає. Нащадки Ногая не змогли захистити свої землі і у результаті через невеликий проміжок часу землі улусу знову відходять під владу великого хана.

- Оцінено роль, місце і статус Ногая в історії західних володінь Джучидів та його владні структури на землях особисто йому підпорядкованих – улусі Ногая. Ногай описувався в джерелах як досвідчений полководець, мудрий та душе хитрий політик. Під час війни на Кавказі він стає улюбленцем хана Берке, котрий дає йому командування 30 тисячним військом, що дає можливість ідентифікувати Ногая темником. Далі, за Менгу-Тимура, Ногай отримує землі в своє підпорядкування і стає одним з емірів Золотої Орди. Збільшуючи свій вплив та авторитет Ногай, в часи воцаріння Телебуги, набуває статусу беклярбека – командуючого військами правого улусу Золотої Орди. У результаті заколоту Ногай доходить до піку свого впливу у внутрішній політиці Золотої Орди, а після перемоги над військами Тохти стає незалежним правителем і починає перерозподіляти владу в своїй державі і на захоплених землях Криму. Таким чином ми бачимо повну еволюцію політичної кар'єри Ногая. Материнські землі Ногая розповсюджувались від Дунаю і Залізних воріт на заході до Дністра, а на піку могутності на сході досягали Дону та півострову Крим на сході.

Сам улус за монгольською традицією теж поділявся на два крила під керівництвом Ногая та Джеки. Землі в улусі були закріплені за родинами емірів. Економічно улус Ногая зростав за рахунок кочового господарства, осілого землеробства, Чорноморської та Дунайської торгівлі, а також грабіжницьких походів та мереж даників.

Можна вважати, що усі поставленні завдання виконані.

В підсумку хочу наголосити, що тема не втрачає своєї актуальності і потребує подальших досліджень, зокрема збільшення джерельної бази. Слід звернути увагу на дослідження середньовічної історії Північного Причорномор'я загалом, бо вона є не популярна і тому малодосліджена. Також потрібно провести інвентаризацію, систематизацію та перевірку наукового доробку через велику кількість помилок і робити це якомога швидше, щоб помилкові наративи стосовно статусу Ногая та характеру його політики виходили з наукового та загального обігу.

Джерела

1. Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. НАН України. Інститут історії України. К.: Наук. думка, 2002. 400 с.
2. Галицько-Волинський літопис. Т. 2 / Переклав і пояснив Теофіль Коструба. – Стейт-Коледж, 1967. 128 с.
3. Пахимер Г. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тринадцать книг. Том. I. Царствование Михаила Палеолога (1255-1282). Несколько слов о пахимере и его истории СПб. 1862. 492 с.
4. Григора Н. Римская история 1862, Спб.: Типография Департамента уделов, 1862. 564 с.
5. История монголов / [Соч.] Инока Магакии, XIII века; Пер. Та пояснення К. П. Патканова. СПб.: тип. Имп. Акад. наук, 1871. 104 с..
6. Поло М. Книга Марко Поло. М., 1955. 206 с.
7. Полное собрание русских летописей, издаваемое Археографической комиссией. Т.4. Новгородские и псковские летописи. Спб., 1848. 373 с.
8. Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянною Археографической комиссией. Т.2. Ипатьевская Летопись. Спб., 1843. 391 с.
9. Полное собрание русских летописей изданное Археографической комиссией.– Т. 10: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. (Продолжение). Спб., 1885. 248 с.
10. Полное собрание русских летописей, издаваемое Археографической комиссией. Т.2. Ипатьевская летопись. Издание второе. Спб., 1908. 638 с.
11. Рубрук Вильгельм, Карпини Иоанн Плано История Монголов / Путешествие в восточные страны. Спб., 1911, с.232

12. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. М.; Л., 1941. Т. 2. 307 с.
13. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. СПб., 1884. Т. 1. 564 с.
14. Arkhiepiskop Danilo i drugi. Zhivoti kraljeva i arkhiepiskopa srpskikh, izdao Ђ. Danichih. Zagreb, 1866 P. 386.
15. Bielski M. Kronika polska Marcina Bielskiego Warszawa: W drukarni A. Gałężowskiego, Zbiór Pisarzow Polskich, Część 4. Tom XI, XII, 1829-1830, Str. 240
16. Dlugossii I. Historia Polonica, T. II, Cracoviae, 1873, P. 482
17. Marci Chronica de Gestis Hungarorum ab origine Gentis ad annum m. ccc. xxx. producta. Recensuit etc, Franciscus Toldy. Pestini, 1867. P.103

Література

18. Айгумусова А. Т. Методологические подходы в изучении золотой орды по арабским источникам: Журнал «Интернаука» No 10 (14), Частина 1, 2017. С. 32-36
19. Арсланова А.А. Остались книги от времен былых. Казань: Татар. кн. изд-во, 2002. 239 с.
20. Брус М. П. «Галицько-Волинський літопис» XIII ст. Писемні пам'ятки XIII століття. Історична грамати́ка української мови: Хрестоматія: Івано-Франківськ : ПП Голіней О. М., 2016. 92 с.
21. Васильев Д. В. Об истории и социальной роли ислама в Золотой Орде//Традиционная народная культура и этнические процессы в многонациональных регионах Юга России: Материалы Всероссийской научно-практической конференции 8-9 июля 2006 г. Астрахань, 2006, С.36-51
22. Вашари Иштван. Военно-политические контакты с Византией и балканскими странами // История татар. Казань, 2009. Т. III., С.508-518

23. Вернадский Г.В. Монголы и Русь; Тверь: ЛЕАН, Москва: АГРАФ, 1997. 480 с.
24. Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. Пг.: ЗРАН, 1922. 59 с.
25. Владимиров Г., Павлов П. Златната орда и българите, Военно издателство, първо, 2009, 175 с.
26. Войтович Л.В Галицько-Волинські етюди / Леонтій Войтович. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2011. 478 с.
27. Греков Б.Д., Якубовський А.Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва–Ленинград, 1950. 478 с.
28. Дзира Я.І. БЄЛЬСЬКІ Мартин та його син Йоахим і їхня Польська хроніка [Електронний ресурс]. // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с.: іл.. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Bielski> (останній перегляд: 12.08.2022)
29. Добролюбський А. О. Кочовики південно-західної України в X-XVII століттях: монографія - К.; Миколаїв : Іліон, 2011. 172 с.
30. Егоров В. Л. Золотая Орда: мифы и реальность. М.: Знание, 1990. 64 с.
31. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв., Москва: 1985. 248 с.
32. Ждан М. Б. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди.- Український історик / Гол. ред. Л. Винар; Ред. кол.: М. Антонович, Б. Винар, О. Домбровський, М. Ждан, І. Каменецький, Р. О. Климкевич, Т. Мацьків, Я. Пастернак, Н. Василенко-Полонська. Українське Історичне Товариство. Вип. 1-2 (13-14). Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – 142 с.
33. Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.). Москва, 1966. 159 с.

34. Зяблин Л. П. О «татарских» курганах // СА.-XXII, 1955. С. 83-96.
35. Ісаєвич Я.Д. ДЛУГОШ Ян [Електронний ресурс]. // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2004. 688 с.: іл.. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Dlugosh_Ya (останній перегляд: 12.08.2022)
36. Каришковський П. О. Восстание Ивайла (Крестьянская война в средневековой Болгарии в 1277-1280 гг.) // Византийский вестник. Т. XIII. М.,1858. С . 107-135.
37. Коновалова І. Г. Італійські купці в Северо-западному Причорномор'ї в XIII в. // ДГ-1987. М. С.302-309
38. Коновалова І. Г. Торгова факторія в Киїє (по даним нотаріальних актів 1360-1361 гг.) // Известия АН Молдавской ССР. Серия общестественных наук. No1. 1989, С.14-21
39. Лазаров Л.Ц. Джучидские монеты, чеканенные в Сакчи на территории современной Болгарии: Нумизматика Золотой Орды. Вип. 2. 2012. С. 11-22
40. Луговий О. М. Ще раз про Маврокастрон та Аспрокастрон. «Чорне» ім'я «білої» фортеці? Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIII / Голов. ред. І. В. Немченко. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021. С. 252-260
41. Малишев А.Б. Золотая Орда и Иран: политические, экономические и культурные связи // Нижнее Поволжье и Исламская Республика Иран: исторические, культурные, политические и экономические связи. Материалы науч. конференций. Саратов 12–13 мая 2003 г. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2004. С. 73–92.
42. Мухамадиев А.Г. Булгаро-Татарская монетная система 12-15 вв. М.: Наука, 1983. 159 с.

43. Мыськов Е. П. Политическая история Золотой Орды (1236 - 1313 гг.). Волгоград, 2003. 178 с.
44. Насонов А. Н. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси / А. Н. Насонов; Акад. наук СССР. Ин-т истории. М. Л.: Изд-во АН СССР, 1940. 178 с.
45. Патканов К.П. История монголов по армянским источникам. СПб., 1874. 140 с.
46. Петров П. Х.. Въстанието на Ивайло (1277—1280). „Годишник на Софийския университет“, фил.-ист. фак., т. 49, кн. 1, 1955, с.175—257.
47. Петрунь Ф. Е. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. № 6. 1928. С. 155-175.
48. Пигулевская Н. В. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. 389 с.
49. Пилипчук Я. В. Ногаев улус и европа: история взаимоотношений. Гасырлар авазы // Эхо веков, (3-4), 2015. С.157-173.
50. Порсин А. А. Источниковая база по эпохе темника Ногая в истории золотой орды: Вестник археологии, антропологии и этнографии: 2010. № 1 (12). С. 209-215
51. Порсин А.А. К вопросу об участии Ногая в походе на Константинополь 1265 года // Вестник Челябинского государственного университета. История. Вып. 40. Челябинск, 2010. С. 34-37.
52. Почекаев Р. Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. // Изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2012. 464 с.
53. Почекаев Р. Ю. Батый. Хан, который не был ханом // АСТ Москва, СПб.: Евразия, 2006, 352 с.
54. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Редакция, вступительная статья и примечания Н.П. Шастиной. // М.: Гос. изд-во геогр. лит-ры. 1957. 272 с.

55. Руссев Н. Д. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья - Белгород и Олешье // «Генуэзская Газария и Золотая Орда», 2015. С.19 - 38.
56. Руссев Н. Д. На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII - XIV вв. Кишинёв: ВАШ, 1999. 240 с.
57. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. 279 с.
58. Сборник «История Византии. Том 3»: ред. Сказкин С.Д. Москва: Наука, 1967. 508 с.
59. Султанов Т. И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть: АСТ МОСКВА, М., 2006. 445 с.
60. Трепавлов В. В. Т66 Степные империи Евразии: монголы и татары / М.: Квадрига, 2015. 368 с.
61. Трепавлов В.В. Государственный строй монгольской империи в XIII в., Москва, 1993. 168 с.
62. Узелац А. Сербские письменные источники о татарах и Золотой Орде (первая половина XIV в.) // Золотоордынское обозрение. №1(3) 2014. Институт истории АН РТ, Казань, 2014. С. 101-118.
63. Федоров-Давыдов Г.А. Золотая Орда и монгольский Иран // Вестник МГУ. История. 1978. № 6. С. 25–37.
64. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. Москва, 1973. 180 с.
65. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.) / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2014. 387 с
66. Шпулер Б. Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг. / Перевод с немец. яз. и коммент. М.С. Гатина. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. 500 с.

67. Юрченко О. Г. Империя и космос: Реальная и фантастическая история походов Чингисхана по материалам францисканской миссии 1245 года. СПб.: Евразия, 2002. 432 с.
68. Curta, Florin. *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300)*. Boston: Brill, 2019
69. Favereau, Marie. *The Horde: How the Mongols Changed the World*. London: Belknap Press, 2021
70. Gênes et l'Outre-mer / M. Balard. Т. II. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto (1289-1290). Paris, 1973. P. 203
71. May, Timothy. *The Mongol Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018.
72. Tanase, Thomas. "Le 'Khan' Nogai et la Géopolitique de la mer Noire en 1287 à travers un document missionnaire: la Lettre de Ladislas, Custode de Gazarie." *Annuario dell'Istituto romeno de cultura e ricerca umanistica di Venezia* 6-7, (2004-2005): 267-303.
73. Uzelac, A. Почечи Ногајеве власти у западној степи на доњем Дунаву (с. 1267-1273), *Историјски часопис* (62), 2013, с.11-34.
74. Uzelac, A. Под сенком Пса - Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века [Under the shadow of the dog - Tatars and South Slavic lands in the second half of the thirteenth century]. Belgrade: Утопија, 2015. 324 с.
75. Wilson J. Nogai the Khanmaker: A Historiographical Problem // *Золотоордынское обозрение*. 2022. Т. 10, № 2. С. 332–343.
76. Wilson J. *The Role of Nogai in Eastern Europe and the Late Thirteenth-Century Golden Horde: A Reassessment MA Thesis in Late Antique, Medieval and Early Modern Studies Central European University*. Vienna, 2021, P. 101